

ağırlıklı olmak üzere batıda Kâdisiye'ye, kuzeyde Enbâr ve Hîf'e kadar uzanan geniş bir bölgeye yayılmıştı. Kaynaklarda Basra ve çevresinde hurmanın 300 çeşidinin üretildiği kaydedilmektedir. Bataklıkların yer aldığı bölgelerde ise şeker kamışı yetiştirilir. Ziraata elverişli toprakların yoğunlaştığı Bağdat ile Nehrevan arasında ekim alanlarının yanında bağlarla meyve ve sebze bahçelerinden başka geniş ormanlar da bulunmaktadır.

Makdisî başta olmak üzere İslâm coğrafyacıları Irak'ı Batlmyus sistemindeki yedi iklimden dördüncünün merkezine yerleştirmişlerdir. Irak halkı kültürel ve ahlâkî açıdan ılımlı karakteriyle tanınır; akla önem veren, sanattan hoşlanan ve farklı kültürlerle ilişki kurup bunları kolayca hazmedebilen bir toplumdur. İslâm fıkında re'y ekolünün Irak'ta ortaya çıkması da halkın bu karakteriyle ilgili olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tâcü'l-arûs, "arık" md.; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 28 vd.; Hârizmî, *Şüretü'l-arz* (nşr. Hans von Mzik), Leipzig 1926, s. 21-22, 129-133; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 418-422; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (Âyetî), s. 4-48, 101, 141, ayrıca bk. İndeks; İbn Hurdâzbihi, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 5 vd., 132, 234; Sührâb, *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-ekâ-lîmi's-seb'a ilâ nihâyeti'l-'imâre* (nşr. Hans von Mzik), Vienne 1347/1929, s. 117-137; İbn Rûste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 89 vd.; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebidî), bk. İndeks; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 48 vd.; a.mlf., *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 103-106; II, 63; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 16 vd.; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 56, 76, 137-140; Makdisî, *Ahşenü't-tekkâsim*, s. 32, 34, 133, 113-135; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), IV, 105-107; A. Houtum-Schindler, *Eastern Persian Irak*, London 1897; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s. 9-10, 64, 120, 124, 199-205; Dorothy Mackay, *Müddünü'l-'Irâkı'l-kadîme* (trc. Yûsuf Miskûnî), Bağdad 1961; Şevki Dayf, *et-Tejavvür ve't-tecdid fi's-şî'ri'l-Ümevî*, Kahire, ts. (Dârü'l-Maârif), s. 35-42; Hüseyin Münis, *İbn Battûta ve rihletüh*, Kahire 1980, s. 78-83; Abdülazîz ed-Dürî, *Târîhu'l-'Irâkı'l-iktisâdî fi'l-karni'r-râ-bi'l-'hicrî*, Beyrut 1974; Kerim Câbir el-Ânî, *Nizâmu milkiyyeti'l-arz fi'l-'Irâk mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ nihâyeti'l-'asri'l-Ümevî*, Tunus 1984; G. L. Strange, *Büldânü'l-hilâfeti's-Şarkıyye* (trc. C. Avvâd - B. Fransis), Beyrut 1985, s. 40-113; a.mlf., "Description of Mesopotamia and Bağhdâd Written About the Year 900 A.D. by Ibn Serapion", *JRAS* (1895), s. 176, 255-315; Na'il Hannon, *Studies in the Historical Geography of Northern Iraq During the Middle and Neo-Assyrian Periods*, Toronto 1986; M. Streck, *Hıtafât Bağdâd ve enhârü'l-'Irâkı'l-kadîme* (trc. Hâlid İsmâil Ali), Bağdad 1986; M. Fehd Bedrî, *el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye ve'l-kademât fi'l-müddünü'l-'Irâkıyye*, Bağdad 1988; Herzfeld, "el-'Arab ve alhbârühâ fi't-târîh", *MMIAdm.*, V (1925), s. 428-432; M. G. Morony, "Continuity

and Change in the Administrative Geography of Late Sasanian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, XX, London 1982, s. 1-49; M. Hartmann, "Irak", *IA*, V/2, s. 667, 670-673; A. Miquel, "Irâk", *El*² (İng.), III, 1250-1253; Hakkı Dursun Yıldız, "Batîha", *DİA*, V, 195-196.

MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞÇI

III. TARİH

1. Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar. Tarihte Mezopotamya adıyla bilinen stratejik öneme sahip sulak ve bereketli Irak toprakları en eski çağlardan itibaren pek çok göç ve istilâya mâruz kalmış, çok çeşitli medeniyetlere beşiklik etmiştir. Bunların başında Sumer medeniyeti gelir. Daha sonra burası başlıcalarını Akkad, Bâbil, Asur, Med-Pers, Grek, Roma-Bizans ve Sâsânîler'in temsil ettiği diğer büyük medeniyetlere sahne olmuş, İslâm öncesi dönemde de Güney Arabistan'dan gelerek Hîre'de devlet kuran Lahmîler ve diğer bazı kabileler vasıtasıyla Câhiliye Arapları ile tanışmıştır.

Irak, gerek üzerindeki Arap unsurları gerekse ziraata elverişli arazisinin genişliğiyle Arabistan'da yaşayan Araplar tarafından biliniyordu. Hz. Peygamber'in vefatının ardından yarımada siyasi birliğin sağlanmasından sonra öncelikli hedefin Irak olması tabii idi. Çünkü daha önce ülke dışına çıkmaya başlayan İslâm ordularına Hz. Muhammed tarafından Sâsânî İmparatorluğu da hedef gösterilmişti (Buhârî, "İlim", 7; "Cihâd", 101; "Meğâzî", 82; İbn Sa'd, I, 260). Sâsânîler'le yapılacak mücadelenin ilk safhasını teşkil edecek olan Irak'ın fethi, yalnız bölgeyi Fars hâkimiyetinden kurtarmayı veya Bizans-Sâsânî mücadele alanı olmaktan çıkarılmayı değil asıl burada İslâmiyet'in yayılmasını hedefliyordu. Bu suretle Irak kaybolan siyasi birliğini yeniden elde edecek ve önce İran, daha sonra da Hindistan, Horasan ve Mâverâünnehir'de gerçekleştirilecek fetihlerin merkez üssü olacaktı.

Irak Fırat nehrinin güneyindeki topraklarla Arabistan arasında, özellikle Hîre ve çevresinde yoğunlaşmış çoğu hristiyan olan Araplar'ın yerleştiği tampon bir bölge konumundaydı. Sâsânîler, Lahmî idaresini ortadan kaldırarak onun yerine doğrudan merkeze bağlı bir valilik ikame etmek istediler. Bunun üzerine Irak'ta yaşayan Benî Hanîfe hariç diğer Arap kabilelerinin tamamı Lahmîler'in yanında yer aldı ve meydana gelen Zûkâr Savaşı'nı İranlılar'a karşı büyük bir üstünlük sağladılar. Böylece Araplar'a Irak kapıları açıldı.

Zûkâr Savaşı'ndan sonra başta Şeybânîler ve onların reisi Müsennâ b. Hârîse olmak üzere Bekir b. Vâil kabilesinin birkaç kolu, Übülle şehriyle Hîre arasındaki geniş alanda Sâsânîler'le mücadeleyi sürdürdüler. Hz. Ebû Bekir hilâfete geçince Medine'ye gelen Müsennâ ondan, kabilesine yakın bölgelerde bulunan Sâsânî birlikleriyle savaşmak üzere görevlendirilmesini istedi; isteğinin kabulü üzerine de kendisi Hîre dolaylarında, amcasının oğlu Süveyd b. Kutbe de Basra körfezi, Übülle ve çevresindeki topraklarda akınlara başladılar. Irak fetihleri ve bölgenin İslâmlaşması için ön hazırlık mahiyetinde olan bu seferlerde Sâsânî birlikleri yıpratılmış ve bölge hakkında ayrıntılı bilgi edinilmiştir. Daha sonra Müsennâ kardeşi Mes'ûd'u takviye istemesi için Medine'ye yolladı. Hz. Ebû Bekir de ridde savaşlarının sona ermesinin ardından Hâlid b. Velîd'i başkumandan sıfatıyla yardıma gönderdi (12/633). Böylece Sâsânî İmparatorluğu'na karşı Irak cephesi başkumandanlığı kurulmuş ve yalnız İslâm tarihinin değil bütün insanlık tarihinin en büyük, en hızlı ve en kalıcı fetih harekâtından biri başlatılmış oluyordu. Müsennâ ile birleşen Hâlid b. Velîd, Basra körfezinden Aynü'ttemr'e uzanan toprakları fethederek Tikrît'e kadar Güneybatı Irak'ın kontrolünü sağladı; Aynü'ttemr ve çevresi Sâsânî Devleti'nin Arap yarımadası tarafında kalan en son toprakları idi. Bu başarı üzerine Hâlid b. Velîd halifenin emriyle Irak cephesinden Suriye'ye kaydırıldı (13/634).

Hz. Ömer halife olunca Hâlid'in yerine geçen Müsennâ b. Hârîse'ye takviye olarak Ebû Ubeyd es-Sekaffî'yi gönderdi. Ebû Ubeyd Sâsânîler'le girdiği bir çarpışmada öldürülünce İslâm ordusu dağılma tehlikesiyle karşılaştı; ancak Müsennâ yetişerek bu tehlikeyi bertaraf etti ve az kayıpla kurtulmalarını sağladı. Köprü Savaşı adıyla bilinen bu çarpışma müslümanların Sâsânî orduları karşısında uğradığı en ağır mağlûbiyettir (13/634). Bunun üzerine Hz. Ömer Cerîr b. Abdullah el-Bece-lî'yi kabilesiyle birlikte Sevâd'a gönderdi (14/635). Cerîr b. Abdullah Nuhayle Savaşı ile Sâsânî kuvvetlerinin yıpratılmasında önemli bir rol oynadı ve 16 (637) yılında Celülâ Savaşı'na da katıldıktan sonra buraya yerleşerek Sâsânîler'le müslümanlar arasında tampon vazifesi gördü. Elde edilen başarılar üzerine İslâm ordularının son bir hamle ile bu bölgenin tamamını fethedeceklerine kanaat getiren Hz. Ömer, valilere ve kabilelere haber göndererek eli silâh tutan herkesi cihâ-

da davet etti ve kumandanlığa da Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı getirdi. Irak topraklarında bulunan Müsennâ'ya ve Cerîr'e de haber göndererek İranlıları yıpratmak için vurkaç taktiği uygulamalarını istedi. Ayrıca Irak'ta yaşayan başka dinlere mensup Arap kabilelerinin müslüman olmalarının sağlanmasına yönelik çalışmaları hızlandırdı. Medine'den yaklaşık 10.000 kişilik bir kuvvetle hareket eden Sa'd b. Ebû Vakkâs, yolda kendisine katılanlarla ve Müsennâ ile birleşerek Hîre'den 15 km. uzaklıkta bulunan Kâdisiye'de Sâsânî birlikleriyle karşılaştı; Sa'd'ın asker sayısının burada 40-50.000'e ulaştığı veya daha fazla olduğu kaydedilir. 6 Muharrem 15'te (19 Şubat 636) başlayan savaşta İranlılar ağır bir yenilgiye uğradılar ve başşehir Medâin'e doğru geri çekilmek zorunda kaldılar. Sa'd'ın ordusu onları takip ederek hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Medâin'e girdi ve başşehri teslim aldı. Buraya 180 km. uzaklıkta bulunan Celûlâ'da 1 Zilkade 16 (24 Kasım 637) tarihinde yapılan savaşta da müslümanlar Sâsânîler'e büyük bir darbe daha vurdular ve bölgenin bütün topraklarını sistemli bir biçimde fethettiler. Hz. Ebû Bekir tarafından başlatılan ve Hz. Ömer zamanında tamamlanan Irak'ın fethi sırasında ele geçirilen coğrafyayı tam olarak belirlemek mümkün değildir; Fırat'ın yatağının değişmesi bu belirsizliğin en büyük sebebi-dir.

Hız. Ömer, Irak işlerini düzene sokmak ve fetihlerin kalıcılığını sağlamak için çeşitli tedbirler aldı. İlk olarak daha sonraları ikisine birden "İrakeyn" denilen Basra ve Kûfe şehirlerini kurdurup (14-16/635-637) bölgeyi idarî bakımdan bu iki merkeze bağladı. Irak'ın güneyinden sorumlu olan Basra valisi aynı zamanda Ahvâz, Fars, Kirman, Mekrân, Sicistan ve Horasan'ı, orta ve kuzeyinden sorumlu olan Kûfe valisi ise Hemedan, Rey, Kazvin, İsfahan ve Azerbaycan'ı idare ediyordu. Başlangıçta askerî garnizon işleviyle kurulan ve Irak'ta yerleşmeye, İslâmiyet'in yayılmasını hızlandırmaya, sınırları korumaya, İran, Horasan, Mâverâünnehir ve Hindistan'da yeni fetihlerin gerçekleştirilmesine yardımcı olan Basra ile Kûfe kısa süre içinde bütün İslâm dünyasının birer dinî, kültürel ve siyasi merkezi haline geldi. Irak'ta gerçekleştirilen bu teşkilâtlandırmalara rağmen müslümanların buraya kesin biçimde yerleşmeleri Nihâvend Savaşı'ndan sonra mümkün oldu (21/642). Nu'mân b. Mukarrin'in kumandasında kazanılan ve "fetihlerin fethi" adıyla tari-

he geçen bu savaş İran kapılarını İslâmiyet'e açarken Irak topraklarında da kesin hâkimiyetin kurulmasını sağlamıştır.

Irak, tarihin en erken dönemlerinden itibaren Arap yarımadasından göç alan bir ülke konumundadır. İslâmiyet'in ilk yıllarında Necid bölgesinden pek çok kabile buraya göçmüştü; fetihlerden sonra da bu göçler artarak devam etti. İlk yıllarda yeni kurulan şehirlere yönelen göçlerin zaman içerisinde bölgenin tamamına yayıldığı görülür. Hz. Osman devrinde Ezd, Tay, Kinde, Abdülkays ve Emevîler döneminde Şeybân, Selûl, Hazrec gibi kabileler Irak'a hicret ettiler. Göçün hızlanmasında bölgede yaşayan halkın çoğunluğunun İslâmiyet'i benimsemesi önemli rol oynadı.

Irak'ın devlet merkezi Medine'ye olan uzaklığı, bölgede yaşayan büyük sayıdaki dinî azınlıklara tanınan hoşgörünün sistematik edilmesi ve müslüman halk arasında beliren fikir ayrılıkları, ilk yıllardan itibaren burada merkezî otoriteye karşı bir direnme duygusunun doğmasına yol açmıştır. Bu muhalefet sebebiyle Hz. Ömer ve Hz. Osman sık sık vali değiştirmek zorunda kalmışlar, bu da bölgenin idarî yapısında istikrarsızlık doğurmuştur. Iraklılar ilk tepkilerini 655 yılında Hz. Osman'a baş kaldırarak gösterdiler. Hz. Ali hilâfete gelince Kûfe'yi başşehir yaparak onları bir süre yanına çekmeyi başardıysa da daha sonra ona da karşı çıktılar. İslâm dünyasında Cemel, Sıffin ve Tahkîm gibi birçok ihtilâf ve çekişmenin Irak topraklarında meydana gelmiş olması bu istikrarsızlığa açıkça delâlet etmektedir. Zamanla meselelerin hallinde Irak mı, Suriye mi son söz sahibidir şekline giren ihtilâf iki bölgenin arasında rekabete dönüştü. Hz. Ali'nin şehâdetinden sonra hilâfet merkezinin Dimaşk'a nakledilmesi üzerine bu mücadele Suriye'nin üstünlüğü ile sona erdi (40/661).

Hız. Osman zamanında çoğaltılan mus-haflardan ikisi Irak'a gönderildi. Bunlardan biri Ebû Abdurrahman es-Sülemî tarafından Kûfe'de, diğeri Âmir b. Abdullah tarafından Basra'da halka okutuldu. Hz. Ömer'in Kûfe'ye gönderdiği Abdullah b. Mes'ûd, Irak'ta verdiği kıraat ve tefsir dersleriyle ehl-i re'y ekolünün doğmasına zemin hazırladı. Bu tarihten itibaren Irak toprakları üzerinde Hz. Ali taraftarları, Hâricîler, Mevâlî ve Zübeyrîler adı verilen Emevîler'e muhalif gruplar oluşmaya başladı. Emevî iktidarı süresince bu gruplar bazan açıktan, bazan da gizli olarak

merkezî otoriteye karşı devam eden bir mücadelenin içine girdiler.

Emevî Devleti'nin doğudaki toprakları Irak'tan yönetiliyordu ve burada görevlendirilecek kişilerin büyük önemi vardı. Emevîler, Irak'a hâkim olabilmek ve muhalefet hareketlerini bastırabilmek için eyalet valiliği sistemini getirdiler. Merkezî Kûfe olan bu eyalet Basra, Uman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan ve Mâverâünnehir'i içine alıyordu. İbn Kuteybe, altmış dört yıllık bir süreçte on iki eyalet valisinin görev yaptığını kaydetmektedir (*el-Ma'ârif*, s. 571). İlk defa Basra Valisi Ziyâd b. Ebîh, merkezî otoriteden bağımsız olarak geliştirdiği bir yönetim şekliyle Irak'ın tamamına hükmetti ve zaman içerisinde bölgedeki istikrarsızlığı sona erdirerek asayiş ve emniyeti sağladı. Onun oğlu Ubeydullah da aynı statüde görev yapmakla birlikte aynı başarıyı göstereemedi. Iraklıların davetiyle Kûfe'ye gelmek üzere yola çıkan Hz. Hüseyin Kerbelâ'da Ubeydullah'ın valiliği sırasında şehid edildi (61/680) ve taraftarları da valinin sert muamelesine mâruz kaldılar. Yezîd b. Muâviye'nin ölümünden sonra Basra'nın kuzeyinde oturan Temîm kabilesine mensup Araplar'ın Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer almasıyla Irak Emevî hâkimiyetinden çıktı. Abdullah b. Zübeyr kardeşi Mus'ab'ı Irak valiliğine tayin etti. Mus'ab'ın ölümünden sonra kumandanlarından Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Halife Abdülmelik b. Mervân tarafına geçerek 72 (691) yılında Irak valisi sıfatıyla bölgeye gelmesi üzerine Abdullah b. Zübeyr'in buradaki hâkimiyeti sona erdi. Stratejik önemin yanında bir isyan bölgesi haline alan Irak'ta Emevî hükümrancılığının yeniden tesisini 694 yılında vali olan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî gerçekleştirdi. Ziyâd b. Ebîh'ten daha katı bir tutum sergileyen Haccâc, aldığı tedbirlerle başta Hâricîler ve Hz. Ali taraftarları olmak üzere bütün muhalefet hareketlerini kanlı bir şekilde bastırarak bunların sempatanlarını politikadan uzaklaşmaya veya Irak'ı terketmeye mecbur bıraktı. Basra ve Kûfe'nin muhalefetini önleyebilmek için her ikisine eşit uzaklıkta Vâsıt şehrini kurdu. Çok sayıda Iraklı'yı Türkler'le savaşmaları için Horasan'a yolladı.

Emevîler döneminde ekonomik hayatın esaslı tarıma dayanıyordu ve bunda üretim bakımından en büyük pay Irak'a aitti. Bu dönemlerde Irak'ta görev yapan Ziyâd, Haccâc ve Hâlid b. Abdullah el-Kasrî gibi valiler, Hz. Ömer zamanında alınan tedbirlerin bir devamı olarak bataklıkları

kurutup yeni tarım alanları açtılar; su yolları yapımı ve bunların ıslahı konusunda büyük gayret sarfettiler. Haccâc, Aşağı Fırat ve Dicle bölgelerindeki araziye sulamak ve sel baskınlarını önlemek amacıyla kanallar açtırdı, bataklıkları kurutarak tarım arazisi haline getirdi. Uman'dan çağırıldığı çiftçiliği iyi bilen bazı Ezd kabileleri mensuplarından en çok verim alınacak bitkileri öğrenerek bunları ektirdi ve tarımda üretimi arttırmak için köylerden şehirlere göçü önledi. Sâsânî İmparatorluğu'nun ortadan kalkması ve Bizans'ın zayıflaması Emevîler'e geniş ticarî imkânlar sağladı. Ancak Irak, çok çeşitli ve bol miktarda mal ürettiği halde bu dönemde karışıklıklar içerisinde bulunduğu ve bir türlü sükûna kavuşamadığı için ticaretten Suriye kadar pay alamadı ve ekonomisini geliştiremedi. Abdülmelik'in idare ve para sistemindeki reformları sırasında Haccâc halifenin muvafakatiyle Arapça'nın resmî muamelelerde kullanımını yaygınlaştırdı ve Farsça tutulan divan defterlerinin Arapça'ya tercüme edilmesini sağladı. Arap para sistemine geçilmesi ve hububat alım satımında tek tip ölçü kullanılması bu alanda yapılan yeniliklerdendir.

Ömer b. Abdülazîz hilâfete gelince Vali Yûsuf b. Mühelleb'i azlederek Irak eyaletini ikiye ayırdı ve tayin ettiği valilerden halktan haksız olarak toplanan vergileri iade etmelerini istedi. Irak bütçesinin açık vermesi üzerine de bunu kapatmak için Dimaşk'tan malî yardım gönderdi. Ömer b. Abdülazîz'den sonra uygulanan yanlış politikalar ve onun ıslahat hareketine aykırı yapılan düzenlemeler, özellikle Yezîd b. Abdülmelik zamanından itibaren ıslahat programının dondurulması, Irak'ın yeniden gerilemesine ve Emevîler lehine olan gelişmenin durmasına yol açtı. 745-747 yılları arasında Irak'ta hâkimiyetin Hâricîler'in eline geçtiği görülür (bk. HÂRİCÎLER). Diğer taraftan Hişâm b. Abdülmelik'ten sonra Güney Arapları ile Kuzey Arapları arasındaki mücadele yeniden başladı. Başta Hâricî isyanları olmak üzere bölgede meydana gelen karışıklık ve ayaklanmaların temelinde, bazı Emevî halifeleri tarafından da desteklenen bu mücadelenin önemli rolü bulunmaktadır. II. Mervân Irak topraklarındaki bu karışıklığı bir süre giderdi ve Hâricî isyanlarını bastırdı. Bu dönem, 718 yılında başladığı tahmin edilen Abbâsî propagandasının Irak üzerinde yoğunlaştığı bir devredir. Emevîler'in yıkılması ve Abbâsî Devleti'nin kurulmasında Irak bir merkez üs-

sü görevi yapmış ve burada yaşayan halkın önemli bir kısmı Abbâsî hareketinin yanında yer almıştır. II. Mervân bölgesindeki iç karışıklıkları gidermeye muvaffak oluyorsa da Abbâsî hareketinin yaygınlaşmasını engelleyemedi ve Zap Suyu Savaşı'nda yenilerek öldürülmesiyle bölgedeki Emevî hâkimiyeti sona erdi (132/750).

Muâviye b. Ebû Süfyan Irak'ta Emevî hâkimiyetini tesis ederken halkın duygu ve temayüllerini dikkate alan mutedil bir siyaset takip etmiştir. Emevîler Irak valilerini kendileri tayin etmekle beraber valiler hakkındaki şikâyetleri dinler ve gereğini yerine getirirlerdi. Emevîler zamanındaki idarî ve siyasî teşkilâtta Irak beş büyük eyaletten birini teşkil ediyor ve merkezi Kûfe olan bu eyalet Basra, Uman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan ve Mâverâünnehir'i kapsıyordu.

Bu dönemde Iraklılar'ın zaman zaman vergi ödemekte zorlandıkları görülür. Özellikle muhalif gruplar, bölge sakinlerinin haklarının yenildiği ve buradan toplanan vergilerin Suriye halkına harcandığını iddia etmişlerdir ki Hâricî ve Şîîler'in çıkardıkları karışıklıklarda bu iddia önemli rol oynamıştır. Nahiv ilminin temelleri Ebû'l-Esved ed-Düelfi ve arkadaşları tarafından Irak'ın Basra şehrinde atılmış ve Emevîler'in son zamanlarına kadar Basra bu ilmin yegâne merkezi olarak kalmıştır; daha sonra da Kûfe nahiv mektebi teşekkül etmiştir. Tâbiîn neslinin müctehidleri çeşitli bölgelerde ayrı birer muhit ve ilmî gelenek oluşturmuşlardır. Bunların en meşhurları Irak (ehl-i re'y) ve Hicaz (ehl-i hadîs) ekolleridir. Re'y taraftarı fıkıhçıların özellikle Irak bölgesinde yetişmiş olmasının önemli sebepleri vardır ve bunların başında bu bölgedeki fikhî çalışmaların Hz. Ömer'in Kûfe'ye gönderdiği Abdullah b. Mes'ûd tarafından başlatılmış olması, hadis uyduran fırkaların ortaya çıkması yüzünden hadisleri kabul hususunda ihtiyatlı davranılması ve hadis külliyyatının Irak'ta yeterince yayılmış olması gelmektedir.

Ebû'l-Abbas es-Seffâh ve yeni hânedan adına Kûfe'de umumi biat alınmasıyla Irak'a hâkim olan Abbâsîler ile Iraklılar arasında devletin başlangıcından itibaren ortak bir çıkar ilişkisi mevcuttu. Abbâsîler Emevî hâkimiyetine son verirken aynı zamanda Iraklılar'ı da memnun olmadıkları bir yönetimden kurtarıyorlardı. Yaklaşık 100 yıl kadar devam eden Irak-Suriye mücadelesi ilk defa Irak'ın zaferiyle sonuçlan-

dı ve iktidarın merkezi Hz. Ali zamanında olduğu gibi Kûfe'ye taşındı. Abbâsîler yönetimi ele geçirip yüzlerini doğuya doğru çevirdiklerinde devletlerini sembolize edecek yeni başşehirler aramaya başladılar ve Kûfe bir süre sonra yerini Enbâr ve Hâşimiyye'ye bıraktı. Abbâsî Devleti'nin gerçek kurucusu sayılan Ebû Ca'fer el-Mansûr, bir süre Hâşimiyye'de oturduktan sonra Kûfe'ye yakınlığından dolayı burayı beğenmeyerek uzun araştırmalardan sonra kurduğu Bağdat'ı başşehir yaptı. Bu değişikliklerle idarenin ağırlık merkezi Akdeniz havzasında yer alan Suriye'den ticaret yollarının kavşağında bulunan tarıma elverişli geniş arazilere sahip Irak'a geçti. Ayrıca idarî ve sosyokültürel alanlarda hissedilen Bizans tesiri de yerini İran tesirine bıraktı. İlk fetihlerle birlikte Irak'ta kurulan şehirler, bir taraftan göçbelerin yerleşik hayata geçişini hızlandırırken diğer taraftan bölgenin hızla İslâmlaşmasını sağladı. Irak'a önceden yerleşmiş Arap kabileleriyle sonradan göç edenler ve bölgenin diğer unsurları kısa sürede kaynaşarak iktisadî, içtimai, siyasî ve askerî bir birlik oluşturdular. İlk dönemlerde devletin toprak bütünlüğünü koruyan Abbâsîler Bağdat'tan sonra da Sâmerrâ'yı başşehir seçmekle Irak'ı yalnız siyasî alanda değil dinî, içtimai, askerî ve iktisadî alanlarda da geliştirerek ön plana çıkardılar. Böylece devlet Hint Okyanusu ile Akdeniz arasında büyük bir ekonomik refaha ulaştı. Bu gelişmede özellikle merkez olarak kurulan Bağdat'ın büyük rolü vardı. Bölgede ticaret canlandı ve buraya doğru mal akışı hızlandı. Çin'den başlayan İpek yolunun içinden geçtiği Irak aynı zamanda İran, Ermenistan, Bizans, Suriye ve Mısır arasındaki ticaret yollarının kavşağında yer alıyordu.

Abbâsî Devleti'nin kuruluşuyla bir süre istikrara kavuşan Irak Hârûnürreşid'den sonra yeniden siyasî mücadelelere sahne oldu. Emîn ile Me'mûn arasındaki savaşlar sırasında Me'mûn'un orduları Irak topraklarında, özellikle de Bağdat'ta büyük hasara sebep oldu. Aynı zamanda Arap ve İranlı unsurların iktidar mücadelesi olan bu savaş, Tâhir b. Hüseyin'in 197'de (813) Bağdat'ı ele geçirmesiyle Me'mûn lehine sonuçlandı. Me'mûn'dan sonra hilâfete gelen Mu'tasım - Billâh 221'de (836) Sâmerrâ şehrini kurarak hilâfet merkezini muhalefetin arttığı Bağdat'tan buraya nakletti. Abbâsî Devleti'ne karşı başlayan ayaklanmalar artarak devam ediyordu. Haccâc döneminde Irak'a yerleştirilen Zutlar zaman içerisinde çoğalarak ve ba-

zı grupların kendilerine katılmasıyla kuvvetlenerek Irak'tan Bağdat'a giden malları yağmalamaya başladılar. Mu'tasım, bunların gittikçe tehlikeli bir hal alacaklarını hissederek üzerlerine 5000 kişilik bir kuvvet gönderdi ve daha fazla güçlenmelerine engel oldu. Mu'tasım dönemi Abbâsî Devleti'nde ve özellikle Irak'ta Türk hâkimiyetinin öne çıktığı yıllardır. Onun oğlu Vâsiḡ - Billâh iktidara geldiğinde Türk kumandanları devlet işlerini tamamıyla ele aldılar. Irak için daha büyük bir tehlike 255 (869) yılında "zenc" adıyla bilinen siyahî kölelerin isyanıyla ortaya çıktı ve ancak 270 (883) yılında liderleri Ali b. Muhammed'in esir edilmesiyle sona erdi.

279'da (892) Halife Mu'temid - Alellah devlet merkezini yeniden Bağdat'a taşıdı. Bu sırada küçülen Abbâsî Devleti'nin elinde yalnızca Irak toprakları kalmış, İslâm dünyasında irili ufaklı pek çok devlet ortaya çıkmıştı. Bu yeni devletlerin bir kısmı hilâfet merkeziyle iyi münasebetler kurarak halifeler adına sikke bastırıp hutbe okuttular. Diğer bir kısmı ise onlara karşı çıkarak Bağdat'ı ele geçirmeye çalıştılar. Bu çabalar olumlu sonuçlar vermemişse de Abbâsîler'i yıpratarak maddî imkânlarını ve asker kaynaklarını kurutmuş ve devletin gittikçe zayıflamasına yol açmıştır. IV. (X.) yüzyıldan itibaren Irak'taki bazı Arap kabileleri de devlet kurma temayülü gösterdiler. Hamdânîler Musul ve çevresinde, Mezmedîler Hille ve Orta Irak'ta birer emirlik kurdular.

293'te (906) Batı Irak'ı işgalle başlayan Karmatî hareketi kısa bir süre içerisinde bölgede yayılarak Bağdat'ı tehdit eder hale geldi. Abbâsî Halifesi Müstekfî - Billâh'ın daveti üzerine Bağdat'a giren Büveyhîler'den Ahmed, Muizzüddöve unvanı ile emîrül-ümerâîğe tayin edildi. Muizzüddöve, bir süre sonra Müstekfî'nin gözlerine mil çektirerek Mutî - Lillâh'ı halife ilân etti. Böylece Irak Büveyhîler'in hâkimiyeti altına girdi. Şîî Büveyhîler, siyasî sebeplerle esasen sembolik olan Abbâsî halifeliğinin devam etmesine ses çıkarmadılar. Irak'ta azalan Büveyhî nüfuzunu yeniden canlandırmaya çalışan Bahâüddöve'nin 1012'de ölümüyle oğulları arasında uzun süre devam eden bir iktidar mücadelesi başladı ve sonuçta babalarının sağladığı birlik parçalandı. Bahâüddöve'nin Türkler tarafından desteklenen oğlu Müşerrifüddöve 412'de (1021) Irak'ın tamamına hâkim olduysa da kargaşa sona ermedi. Abbâsî Halifesi Kâim - Biemrillâh, Büveyhîler'in ve Türk asıllı as-

kerlerin kumandanı Arslan el-Besâsîrî'nin baskısı altındaydı. Halife tarafından Bağdat'a çağrılan Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in gelmesiyle (Ramazan 447/ Aralık 1055) hâkimiyet Büveyhîler'den Selçuklular'a geçti. Arslan el-Besâsîrî, 451 (1059) yılında bir süre Irak'ta Fâtımî Halifesi Müstansır - Billâh adına iktidarı elinde tuttu; fakat Tuğrul Bey'in müdahalesi sebebiyle bu durum uzun sürmedi. Esasen Mısır'ın Irak'a uzaklığı yüzünden Fâtımîler'in bu bölgede fiilî hâkimiyetleri söz konusu olmamıştır.

Selçuklu sultanları Irak'ı tayin ettikleri şahınlere ve amîdlerle yönettiler. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra kardeşi Sencer Büyük Selçuklu tahtına çıkarken (511/1118) yeğeni Mahmûd b. Muhammed Tapar da Irak Selçuklu sultanı oldu. Aynı yıllarda Hille şehrindeki Mezmedî Emirliği'nin başına geçen Dübey b. Sadaka, Selçuklu şehzadeleri arasındaki taht kavgalarından istifade ederek Irak'ı hâkimiyeti altına almak için çalıştı. Bu arada Halife Müsterşid - Billâh ile de mücadeleye girdi, ancak Abbâsî kuvvetleri karşısında yenildi (517/1123). Daha sonra Melik Tuğrul b. Muhammed Tapar'ı (I. Tuğrul) Bağdat'ı ele geçirmeye kışkırtan bu maceraperest Arap emîri, Halife Müsterşid - Billâh'a teslim edilmekten korkup Sultan Mesud'a sığındı ve onunla gittiği Merâğa'da öldürüldü (529/1135); böylece Irak halkı büyük bir fitneden kurtulmuş oldu. Abbâsî halifeleri de Irak Selçuklu sultanları arasındaki kardeş kavgalarında zaman zaman taraf olarak anlaşmazlıkları körüklüyorlardı. Halife Müsterşid - Billâh, Irâk-ı Arab'ı doğrudan Abbâsî halifeliğinin hâkimiyeti altına almak amacıyla I. Tuğrul'a karşı Sultan Mesud'u destekledi ve onunla bir anlaşma yaptı (526/1132). Ancak daha sonra Mesud'un ayaklanan Kızıl, Çavlı ve Sungur gibi kumandanlarla uğraşmasından yararlanarak Musul'u ele geçirmeye kalkıştı. Bunun üzerine sultan onu Bağdat'ı terketmek zorunda bıraktı (Şaban 529/Mayıs 1135) ve yapılan savaşta da esir aldı (Ramazan 529/ Haziran 1135); halife aynı yıl içinde Bâtınîler tarafından öldürüldü. Nâsir - Lidînilah ise II. Tuğrul ile Atabeg Cihan Pehlivân'ın kardeşi Kızıl Arslan arasındaki mücadeleyi körükledi ve Bağdat'taki sultanlık sarayını yıktırdı. Hârizmşâh Alâeddin Tekîş'in II. Tuğrul'u mağlûp edip Irak Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırarak İran ve Irâk-ı Acem'de hâkimiyeti ele geçirmesinden (590/1194) sonra bir kısım toprakları kendi idaresine almak için onunla sa-

vaştı; ancak bunda başarılı olamadı. Arından Irak, başta Bağdat olmak üzere Moğollar'ın şiddetli saldırılarına mâruz kaldı. Doğudan batıya doğru ilerleyen Moğollar Bağdat'ı ele geçirip büyük tahribat yaptılar ve Halife Müstâsım - Billâh'ı katlederek Irak'taki Abbâsî hâkimiyetine son verdiler (656/1258).

Moğol istilasından sonra Irak'taki genel durum, burada çeşitli devletlerle siyasî güçlerin iktidar mücadelesi yapmaları yüzünden kargaşalıkla nisbî huzur arasında değişen bir hal aldı. İlhanlılar'dan Gâzân Han'ın 694'te (1295) tahta çıkması ve Sünniliği benimsemesiyle bölge yeniden canlanır gibi oldu; fakat onun yerine geçen Olcaytu'nun Şîiliği kabul etmesi üzerine kanlı mücadeleler tekrar başladı.

Moğol kabilelerinden Celâyirîler 740 (1340) yılında Bağdat'ı merkez edinerek yeni bir devlet kurdular. Bu devletin 784'te (1382) bölünmesiyle birlikte Azerbaycan ile Irak Sultan Ahmed Celâyir'e, Irâk-ı Acem ise kardeşi Bayezid'e düştü. Kardeşini ortadan kaldıran Sultan Ahmed, Timur 795'te (1393) Bağdat'ı ele geçirince Mısır'a kaçtı; Timur'un Semerkant'a dönmesi üzerine de Memlûk Hükümdarı Berkuk'un yardımıyla şehri geri aldı. Timur 803'te (1401) Bağdat'ı ikinci defa işgal etti ve bu işgalde pek çok kişi öldürüldü; mahalle ve binaların çoğu tahrip edildi. Bu defa da Osmanlılar'a sığınan Sultan Ahmed Celâyir, bu hareketiyle vukuuna yardımcı olduğu Ankara Savaşı'nın (1402) arkasından Bağdat'ı tekrar ele geçirdiyse de daha sonra Karakoyunlu Kara Yûsuf'a bırakmak zorunda kaldı; fakat Timur'un ölümünden (807/1405) sonra yine geri aldı. Sultan Ahmed'in 813'te (1410) Karakoyunlular'la yaptığı mücadeleyi kaybedip öldürülmesi üzerine Bağdat'taki Celâyirî hâkimiyeti sona erdi ve 1410-1467 yılları arasında Karakoyunlular'ın hâkimiyetinde kaldı. 871'de (1467) Irak Akkoyunlular'ın hâkimiyeti altına girdi ve Şîî - Sünnî rekabetinden kaynaklanan şiddetli çatışmalara sahne oldu. 895'ten (1490) itibaren gücünü kaybetmeye başlayan Akkoyunlu Devleti'nin yerini Safevîler aldı (914/1508); sadece yirmi altı yıl hüküm süren bu hânedanın Irak hâkimiyeti de 1534'te Kanûnî Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi ile son buldu.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "İlim", 7, "Cihâd", 101, "Megâzî", 82; Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Cil), s. 184 vd.; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 260; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 571, ayrıca bk. İndeks;

Belâzûrî, *Fütûh* (Müneccid), s. 242 vd.; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), bk. İndeks; *Ahbarü'd-devleti's-Selcûkiyye*, bk. İndeks; Yâkût, *Mu'cemül-büldân* (Cündî), IV, 105-107, ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Bûndârî, *Züb-detü'n-Nusra* (Burslan), bk. İndeks; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, bk. İndeks; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, I-III, bk. İndeks; Ebü'l-Ferec, *Târîhu muhtaşari'd-düvel*, Beyrut 1890, s. 277-299; Reşidüddin, *Câmi'u'l-tevârih* (trc. M. Sâdık Nes'et v.dğr.), Beyrut 1983, bk. İndeks; Yûnîni, *ZeYLü Mir'âti'z-zamân*, Haydarâbâd 1954-65, bk. İndeks; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, Beyrut 1381/1961, bk. İndeks; İbn Kesir, *el-Bidâye*, bk. İndeks; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982-83, bk. İndeks; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 330 vd.; Ebü Bekr-i Tihirânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye* (nşr. Necati Lugal - Faruk Sümer), Ankara 1962-64, I-II; G. Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924; a.mlf., *The Lands of Eastern Caliphate*, London 1966; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925; Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-'Irâk beyne'l-İhtilâleyin*, Bağdad 1935-56, I-VIII; a.mlf., *'Aşârü'l-'Irâk*, Bağdad 1937-56, I-IV, 1977; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1954, bk. İndeks; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, bk. İndeks; Ali Hüsnü Harputlu, *Târîhu'l-'Irâk fi zillil-hükmi'l-Ümevî*, Kahire 1957; M. Tefvik Hafâcî, *Tetavvurü'n-nüzumil-idâriyye ve'l-mâliyye fi bilâdil-'Irâk ve'l-Fürs*, İskenderiye 1957; a.mlf., *Eşerü't-Türki's-siyâsi ve'l-ictimâ'î fi bilâdil-'Irâk fi'l-karneyni's-sâlis ve'r-râbi'* ba'de'l-hicre, Kahire 1961; Sâbit İsmâil er-Râvî, *el-'Irâk fi'l-'aşri'l-Ümevî*, İskenderiye 1958; Hüseyin Abdülhamîd, *el-Fethu'l-İslâmî fi'l-'Irâk ve'l-Cezîre*, Bağdad 1961; Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1962, bk. İndeks; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, bk. İndeks; Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selcûkî*, Bağdad 1385/1965; Muhammed Sâlih el-Kazzâz, *el-Hayâtü's-siyâsiyye fi'l-'Irâk fi'l-'aşri'l-'Abbâsiyyi'l-ahîr*, İskenderiye 1965; a.mlf., *el-Hayâtü's-siyâsiyye fi'l-'Irâk*, Kahire 1973; Muhammed Abdülfettâh Aliyyân, *Qarâmiyatü'l-'Irâk fi'l-karneyni's-sâlis ve'r-râbi'* ba'de'l-hicre, Kahire 1967; Ca'fer Hasbâk, *el-'Irâk fi 'ahdi'l-Mogül el-İlhânîyyîn*, Bağdad 1968; Thomas Arnold, *ed-Da'ue ile'l-İslâm* (trc. Hasan İbrâhîm Hasan v.dğr.), Kahire 1970, bk. İndeks; Faruk Sümer, *Oğuzlar: Türkmenler*, Ankara 1972, bk. İndeks; a.mlf., *Kara Koyunlular*, Ankara 1984, I, bk. İndeks; Zambaur, *Manuel*, s. 133-138; Tâhâ Bâkir, *Mukaddime fi târihi'l-'Irâk'l-kadim*, Bağdad 1973; M. Sâid Rızâ, *el-Keysâniyye ve eşerüha's-siyâsi ve'l-ictimâ'î fi'l-mücteme'l-'Irâkî*, Kahire 1973; a.mlf., *el-'Irâk fi 'aşri Benî Bûveyh*, Aynişems 1975; Pai-nan Raşid Wu, *The Fall of Baghdad and the Mongol Rule in al-'Irâq 1258-1335*, Utah 1974; Muhammed Fehd Bedrî, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'aşri'l-'Abbâsiyyi'l-ahîr*, Bağdad 1974; F. McGraw Donner, *The Arab Tribes in the Muslim Conquest of Iraq*, Princeton 1975; Yûnus Muhammed Necât, *el-Mehâribü'l-'Irâkiyye min-zü'l-'aşri'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-'aşri'l-'Abbâsi*, Bağdad 1976; Cl. Cahen, *Les Peuples musulmans dans l'histoire Médiévale*, Damas 1977, s. 367-403; Sâmi Sâid el-Ahmed, *el-'Irâku'l-ka-*

dim, Bağdad 1978-83, I-II; Necde Hammâş, *el-İdâre fi'l-'aşri'l-Ümevî*, Dimaşk 1980, s. 119-127; a.mlf., "Evzâ'u'l-fellâhîn fi'l-'Irâk ve's-Şâm fi şadri'l-İslâm", *Mecelletü Dirâsât târihiyye*, XVII-XVIII, Dimaşk 1984, s. 73-87; Hitti, *İslâm Tarihi*, I-IV, bk. İndeks; Şevki Dayf, *'Aşrû'd-düvel ve'l-imârât*, Beyrut 1980, s. 231-478; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, *Mevâridü beyti'l-mâl fi'l-'Irâk*, Mekke 1981; M. Abdünnâim Haseneyn, *İrân ve'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selcûkî*, Beyrut 1982; *el-'Irâk fi'l-târîh* (haz. Salih Ahmed Ali), Bağdad 1983; Şâkir Sâbir ez-Zâbit, *Târîhu'l-münâza'ât ve'l-hurûb beyne'l-'Irâk ve İrân*, Bağdad 1984; M. G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, Princeton 1984; Muhammed Abdülâtîf, *el-'Âlemü'l-İslâmî fi'l-'aşri'l-Ümevî*, Kahire 1984, s. 415-421; M. Mahmûd İdris, *Târîhu'l-'Irâk ve'l-Mesriku'l-İslâmî hilâle'l-'aşri's-Selcûkîyyi'l-evvel*, Kahire 1985; Mahmûd Şit Hattâb, *Kâdetü fethi'l-'Irâk ve'l-Cezîre*, Kahire, ts.; Nûri Abdülhamîd el-Ânî, *el-'Irâk fi'l-'ahdi'l-Celâyîri 738-814/1337-1411*, Bağdad 1986; Sâid M. Useyri, *el-Hayâtü'l-İlmîyye fi'l-'Irâk fi'l-'aşri's-Selcûkî*, Mekke 1987; Fâruk Ömer, *Târîhu'l-'Irâk fi 'uşûri'l-hilâfeti'l-'Arabîyyeti'l-İslâmîyye*, Bağdad 1988; Brockelmann, *Târîhu's-su'ûbi'l-İslâmîyye* (trc. Nebîh Emîn Fâris - Münîr el-Ba'lebekkî), Beyrut 1988, bk. İndeks; Peter Sluglett - Marion Farouk, "Iraq", *The Middle East* (ed. Michael Adams), Oxford 1988, s. 376-380; Bedr Abdurrahman Muhammed, *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve mezâhirü'l-hadâra fi'l-'Irâk ve'l-Mesriku'l-İslâmî*, Kahire 1410/1989; Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, VII, 295-337; M. Beyyûmî Mehrân, *Târîhu'l-'Irâk'l-kadim*, İskenderiye 1410/1990; Alâ Mahmûd Kadâvî, *el-'Irâk fi'l-karni'l-tâsi'* *aşer el-millâdi*, Musul 1993; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi: Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, bk. İndeks; M. Sa'd eş-Şeybânî, *Târîhu'l-'Irâk*, Tunus 1996; Jacob Lassner, "Provincial Administration under the Early Abbasids: the Ruling Family and the Amsar of Iraq", *St.I.*, L (1979), s. 21-35; İbrâhîm Halil, "Evzâ'u'l-'Irâk's-siyâsiyye fi 'ahdi's-Sultân el-Celâyîri 1382-1410", *Âdâbü'r-râfi-deyn*, VIII, Musul 1997, s. 127-159.

İMÂDÜDDİN HALÎL ET-TÂLİB

2. Osmanlı Dönemi. a) XVI-XVIII. yüzyıl. Osmanlılar, Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır'ı fethinden sonra Irak bölgesine ilgi duymaya başladılar. Bunda iktisadî sebepler kadar siyasî ve dinî âmiller de önemli rol oynamıştır. Bağdat'ın Safevîler'in hâkimiyetinde olması, Suriye li-manlarını kontrolünde tutan Osmanlılar için endişe verici bir durumdu. Öte yandan Bağdat-Basra hattına hâkim olma ve böylece Basra'dan itibaren Anadolu ve Suriye'ye uzanan ticaret yollarında kontrolü sağlama isteği de ön plana çıkmaya başlamıştı. Ayrıca Osmanlılar'a karşı bu bölgeye doğru yayılan Safevîler'in nüfuzu-nu kırma ve dinî yönden de onlarla esaslı bir mücadeleye girişip etkilerini silme anlayışı önemli bir sebep teşkil etmekteydi.

Safevîler'in Bağdat'ı kendi idarelerine almaları, kale muhafızı Muslu kabilesinden Zülfikar Han'ın isyan edip Bağdat'ta istiklâlini ilân etmesi ve ardından Safevî ordusunun hareketi üzerine Kanûnî Sultan Süleyman'a tâbi olduğunu bildirmesi, ancak az sonra Safevî Şahı I. Tahmasb'in onu bertaraf edip Bağdat'a yeniden hâkim olması (935/1529), bölgeyle yakından ilgilenen Osmanlılar'ın dikkatinin buraya yönelmesine yol açtı. Osmanlı ordusu 940 (1533) yılı sonbaharında Şark seferine çıktı. Irak-ı Acem ile Irak-ı Arab üzerine yapılan bu sefer Osmanlı kaynaklarında İrakeyn Seferi denir. Bu sefer sonunda Güney Azerbaycan ile Bağdat alındı (21 Cemâziyelevvel 941/28 Kasım 1534). Bağdat'a giren Kanûnî Sultan Süleyman Ramazan 941'e (Mart 1535) kadar orada kaldı. Bağdat'ta imar işlerini yoluna koydu ve burayı beylerbeylik statüsüne sokarak idaresini Diyarbakir eski beylerbeyi Süleyman Paşa'ya verdi. Kâzimeyn Camii'nin yapımını emrederek Sünniliğin burada yeniden yerleşmesini ve yapılanmasını başlattı. Yine o sırada Basra emîri bulunan Megâmisioğlu Râşid, sultana bağlılığını bildirdi ve daha sonra da bağlılık alâmeti olarak Basra'nın anahtarlarını gönderdi (945/1538). Basra özel statülü bir eyalet haline getirilerek idaresi Râşid'e bırakıldı. Ancak Râşid 953'te (1546) ayaklanınca Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa tarafından ele geçirilen Basra Bağdat beylerbeyiliğine bağlandı. 962'de (1555) Osmanlılar'la Safevîler arasında yapılan Amasya Antlaşması ile Osmanlılar'ın Irak üzerindeki hâkimiyeti resmen tanındı. Bağdat'ın 1032-1048 (1623-1638) yılları arasındaki kısa İran işgali dışında bu hâkimiyet XX. yüzyıl başlarına kadar sürdü.

Irak'ın Osmanlı topraklarına katılması siyasî, dinî ve iktisadî bakımdan dikkat çekici gelişmelere yol açtı. Bir yandan Yavuz Sultan Selim döneminde başlatılan Yakındoğu'daki Arap ülkelerini Osmanlı hâkimiyeti altına alma ve dolayısıyla İslâm'ın liderliğini üstlenme girişimi tamamlanırken, öte yandan Şiiliği temsil iddiasındaki Safevîler karşısında tam bir üstünlük sağlanmış oldu. Osmanlılar Bağdat'ı ele geçirmekle doğudaki müslüman-Arap dünyasının bütün siyasî ve ekonomik merkezlerindeki hâkimiyetini de tamamlamış oldu. Irak'ın ilhaki ise Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki yolların denetimini ve kontrolünü sağlayarak İpek yolunun kullanılmasını gerektiren ticaret akışı üzerinde Osmanlılar'ın tartışılmaz